

ТРАНСФОРМАЦИИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕТИКА В УСЛОВИЯТА НА ХЕГЕЛОВАТА ИРОНИЯ НА ИСТОРИЯТА

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

Университет за национално и световно стопанство, София

vkprodanov@gmail.com

TRANSFORMATIONS OF THE BULGARIAN ETHICS IN CONDITIONS OF HEGEL'S IRONY OF HISTORY

VASSIL PRODANOV

University of National and World Economy, Sofia

Abstract

The article discusses the development of the Bulgarian ethics in the last half century in the context of radical changes in the socio-economic, political and value system of Bulgarian society, within which ethicists act, influence, choose their problems, impose or reject certain forms of normative ethics. It was a time when people pursued one goal, but something else was coming, as it is described in the Hegel's idea of the irony of history. Three major stages of this development are outlined – socialist, neoliberal and conservative.

Keywords: Bulgarian ethics; irony of history; Hegel; Thomas More; three stages; socialism; neoliberalism; conservatism

Етиката във всичките ѝ измерения на многодисциплинарна област, включваща философия на морала, нормативна и дескриптивна етика, социология и психология на морала, приложни и професионални етики винаги е била свързана с легитимацията на

определени ценности, със създаването на един по-висш свят на сакралното, през който и чрез който виждаме и оценяваме нашите всекидневни отношения. Това е типична характеристика на нормативната етика, но тя се проявява и при дескриптивната етика, която описва света през призмата на експлицитни или неексплицитни ценностни предпоставки. От своя страна, обосноваваните от етиката висши ценности са в една или друга степен зависими от съществуващата социално-икономическа система.

От 1968 г. насам, когато е създадена секция „Етика“ като първото и единствено самостоятелно звено за етически изследвания у нас, българската етика функционира, а българските етици живеят две десетилетия в една обществено-икономическа система с характерните за нея най-висши ценности и социализационни механизми, след това вече почти три десетилетия се намират в съвсем различна обществено-икономическа система с алтернативни най-висши ценности и социализационни механизми.

Какво стана със системата, в която живяхме през последните три десетилетия и нейните ценности, които трябваше да изследва и легитимира българската етика, след разрушаването на предходната система с нейните ценностни хоризонти? За да си обясним този етап и неговите промени трябва да се обърнем към двама души, които описват аналогични етапи в историята, при които се извършва преход към капитализъм – Томас Мор и Хегел.

Томас Мор в първата част на „Утопия“ разказва как „Овцете изядоха хората“ – общата, използвана от всички общинска земя е заграбена от новопоявяващите се капиталисти и хиляди хора са останали без препитание, превръщайки се в клошари, скитници,

престъпници. Така и у нас с викове „Днес е един велик ден за българската демокрация“ бе премахнато колективното владение на земята от българските селяни, тя бе оградена за частни собственици, и най-напред стотици хиляди роми, които работеха в селското стопанство се превърнаха в скитници, клошари, бездомници, престъпници. След това бяха разграбени и унищожени принадлежащи на целия български народ хиляди индустриални предприятия, станали притежание на малка група новопоявили се български капиталисти и западни корпорации. А работещите в тях около 1.5 милиона, работници, инженери, служители в огромната си част бяха декласирани, лумпенизирани, станаха безработни, загубиха предходния си статус, много умряха от стрес и невъзможност да се лекуват, от срива на всички социални отношения или напуснаха страната, скитайки се немили-недраги по света. Извършен бе хиляди пъти по-голям грабеж на общо богатство, отколкото по времето на Томас Мор и Хенрих VIII в началните етапи на развитието на капитализма. А и броят на „изядените от овцете хора“ беше много по-голям.

Хегел от своя страна дава философския отговор на въпроса защо тези, които правят френската буржоазна революция, подобно на нашите наивници по площадите от 90-те години реват „свобода, братство, равенство“, а получават по-голямо неравенство, братството изобщо изчезва, а и свободата е за тези, които притежават собственост, докато за другите е клошарството, бездомничеството, безработицата, несигурността, бедността, невъзможността да се лекуват. Хората разрушават една система с едни очаквания, а се

получава точно обратното. Съвсем по хегеловата ирония на историята броят на бедните днес у нас днес е 11 пъти по-голям от времето на социализма, а броят на тези, които ходят без зъби в устата, защото не могат да си позволят да отидат на зъболекар е близо един милион. А братчетата на Гаврош са много повече не само от времето на стихотворението на Смирненски, но и от времето на Виктор Юго след Френската революция, когато се появява образът на Гаврош.

Този процес на ирония на историята и на изядените от овцете милиони хора бе съпътствуван от разрушаване на първо място на цялата предходна ценностна структура, на предходното съотношение между сакрално и профанно и предлагане и обосноваване на нова сфера на сакралното, което е източникът на идеалите и нормите на нормативната етика. Хуманитарната интелигенция, която в началото е активният субект по площадите в идеологическата трансформация, пееща „времето е наше“, открива по късно, че е една от основните жертви на процеса, наречен с либералната идеологема „преход към демокрация“. Най-интелигентната част от нея – хора от рода на Стефан Цанев осъзнават какво са направили и си скубят косите от съжаление, а най-неинтелигентната и ригидната реве с ужасяващ хейтърски глас, че не сме влезли в царството небесно на новото сакрално, наричано „демокрация“, „европейски“ и „евроатлантически ценности“, защото някакви лоши хора са им попречили – българинът с неговия характер, „комунистите“, „ченгетата“ и не знам си кой още.

Осмислянето на станалото в през последния половин век с българската етика и българските етици е възможно само в контекста на тази радикална социално-икономическа, политическа и ценностна промяна, тъй като те не съществуват в безвъздушно пространство

извън социалните отношения, в които са включени, определящи техните възприятия, избор на изследователски проблеми и предлаганите от тях решения. Те са били вкарани в един свят със закономерности, описани от Томас Мор и Хегел, бивайки в голямата си част жертви както на иронията на историята, така и изядени от овцете хора, тъй като техният социален статус и заплащане днес са много по-ниски отколкото в първия етап от половин вековната история на развитието на секция „Етика“ в БАН. Живели са в две епохи, съответно във времена на радикални промени в нормативната ценностна система, а от тук и на нормативната етика на българското общество, свързани с алтернативни хегемонни идеологии – епохата на държавен социализъм от съветски тип и епохата на периферен и компрадорски неолиберален капитализъм, доминиран глобално от САЩ.

Появата на секция „Етика“ става във време, когато системата на държавен социализъм е изминала вече един първи етап, имащ и съответните ценностни измерения. Това е ранен етап на взривна и догонваща модернизация на едно едно изостанало, доминиращо селско общество, съответстващ в много отношения на ранния период на натрупване на капитала в развитите капиталистически страни, когато доминира етика поставяща на най-високо място в ценностната система труда, спестовността, умереността в потреблението – това, което Макс Вебер нарича протестантска етика. Това е ранен период на натрупване на блага, който в развитите капиталистически страни продължава няколко века, а у нас се реализира за две десетилетия на преход от аграрно към градско и индустриално общество. В този

период трудът е издигнат в култ като най-висша ценност и инструмент за възпитание на човека. Стои проблемът за осигуряването на базисните потребности на населението, паралелно с взривната догонваща индустриализация и модернизация. Все още няма секция по етика, която ще се появи на един втори етап на развитие на държавния социализъм и след това нейната история ще бъде свързана с три етапа на радикални смени в социалните ценности на обществото, в отношението между най-висши сакрални ценности и всекидневно поведение, в ролята на етиката и социализационните механизми във функционирането на обществото.

Първият етап е от края на 60-те до 80-те години на ХХ век. Седем години преди появата на секция „Етика“, през 1961 г. на 22 конгрес на КПСС се приема „Морален кодекс на строителя на комунизма“. С неговите 12 принципа той се превръща в официалната нормативна етика на източноевропейския социализъм, която трябва да играе обединяваща роля след прехода от традиционното аграрно и патриархално към градско и индустриално общество с нов тип отношения и ново равнище на образование на населението, с променен начин на живот и комуникации. Това е времето, когато постепенно се удовлетворяват базисните потребности от храна, жилище, работа, сигурност и значение в поведението на нарастващо количество хора придобиват по-висши потребности от рода на самореализацията, а и нараства ролята на потреблението сред съвкупността от ценности. В този контекст се разгръща и изследователска дейност в областта на етиката в бившите социалистически страни, провеждат се нарастващо количество конференции, включително и периодични международни

конференции. При това етиката, каквато се разгръща отива далеч отвъд 12-те официални принципа по посока на дискусиите, които се водят в развитите страни за нея, на биоетиката, професионалната, приложната етика. Това е времето, когато крайният идеал за най-висше общество не изглежда толкова близък, както се е струвало по-рано. Тогава като млад философ аз публикувах в сп. Философска мисъл моята статия „Дългият път към Ханаан“, в която говорех за отдалечаването на тази идеал, срещу която се получи заклеяващ текст от 40 страници от проф. Ганчо Бонин. По това време Стефан Цанев се занимава художествено с тази тема в своя мюзикъл „Любовни буливарди“, в който младите хора критикуват по-възрастното, че е забравило идеалите, заради потреблението. Това е времето и на първи консервативни реакции срещу ускорените промени, каквито наблюдаваме в „Мита за Одисей“ на Тончо Жечев.

Вторият етап, през който преминават етиците и секция „Етика“ е на делегитимация и разпад на предходната ценностна система, стояща в основата на държавния социализъм и утвърждаване на общество, в което доминира и се налага със съответни идеологически апарати и финансиране една нова ценностна система и свързаната с нея етика – на неолибералния капитализъм от американски тип. Внезапната и радикална промяна по посока на реставрация на капитализма става у нас не толкова като резултат на вътрешно развитие, а на геополитическия разпад на системата на СИВ и Варшавския договор, начело със СССР.

Това води до до радикална смяна на поведението, на елитите, на тези които претендират да дават верните обяснения накъде върви

историята, какво е правилно и неправилно. В такива преходни периоди на разпад на една система в историята неведнъж на гребена на вълната се издигат периферни нищожества, с неадекватно его, голяма част от които са били обикновени нагаждачи към предходната система. Получава се ситуация, подобна на тази, с която дьо Местр описва Френската революция, която „в по-голяма степен води хората, отколкото те нея...Дори негодниците, които изглеждат водачи на революцията, всъщност са само нейни обикновени оръдия. В момента, когато претендират, че са я овладели, те позорно пропадат...Те бяха водени от събитията – един предварителен проект не би успял“ [дьо Местр, 1996: 15] Това е логиката на „смяна на системата“ и у нас. Протича разпад на съществуващите морални правила, всичко става възможно, не знаеш кой кой е и социалните общности се формират на принципа приятели-врагове, като враговете и неморалните са „бившите“, а „нашите“, с перспектива, моралните са носителите на настоящето и бъдещето, легитимирани дискурсно с термини като „демократ“.

Нормативната етика на неолибералния капитализъм е формулирана по начин, сходен с този на Моралния кодекс на строителя на комунизма. Това са така нар. европейски и евроатлантически ценности, прегърнати от новите системни политически сили. Основни елементи на тези ценности са индивидуалните права на личността в либералния смисъл на думата, при което централно място конституционно закрепено като „свещено и неотменимо“ заема правото на частна собственост; вместо труда централни ценности са парите и потреблението. Висшата ценност в моралния кодекс на комунизма е вярността към идеите на комунизма,

висша ценност в моралния кодекс на строителя на капитализма е вяността към идеите на неолибералния капитализъм, означавани като „демократия и пазарна икономика“. Новите най-висши ценности се задават от новия световен хегемон САЩ, в чието геополитическо пространство влизаме. Глобализмът, култът към свободния пазар, сексуално различните, джендърите, мултикултурализмът, политколектността, борбата с „езика на омразата“ са базисните основания на новия морален кодекс на строителя на неолибералния капитализъм. Тяхното налагане става не чрез отдел „Пропаганда и агитация“ на БКП, а чрез платени с огромни средства отвън стотици неправителствени организации и медии, заедно с холивудския тип културна продукция, която заема над 90 % от публичното пространство чрез телевизията. Моралът се вижда като дискурс, който се налага чрез думите. Не социалноикономическите отношения, а дискурсът създава нещата. В този контекст става популярна и така нар. постмодерна етика.

Това се превърна в новата обществена поръчка на етиците и всички, които под една или друга форма се занимаваха с ценностите. Основните финанси идваха отвън чрез либералните НПО-та и международни организации, отчасти чрез Фонд научни изследвания, но тематичната ориентация, към която по всякакъв начин се насочват българските етици, не е по посока на реалните проблеми на най-голямото в 1300 годишната ни история разграбване на принадлежаща на всички българи собственост, на варварско унищожаване на строеното от няколко поколения, не и по посока на рязкото обедняване, неравенство, експлоатация, а на така нар. европейски

ценности, джендър изследвания, мултикултуразъм, противопоставяне на езика на омразата в една система, чиято основна социалноикономическа логика на функциониране е печалбата.

От етиците се очаква да обосноват новата неолибералната нормативна етика, но техният статус на академични работници е минимизиран и функциите на утвърждаване на определена нормативна етика са подети от финансирани отвън неправителствени организации и медии, както и от свободния пазар. Академичната етика и нейните представители са повлечени от стихията на времето, новите противопоставяния, новите деления на добро и лошо, наши и ваши, виновни и невинни, масовата виктимизация и стигматизация на социални групи в обществото. Ако в периода на втората половина на 1940-те и 1950-те години стигматизиращите термини в българското общество са „кулак“, „буржоазен произход“, „фашист“ сега стигматизиращите термини и свързаните с тях социални групи са „комунист“ и „ченге“.

Какви са образците и нормативния етически модел, които налага времето на разпад на предходния социализъм и налагане на глобализиран неолиберален капитализъм?

На преден план излиза не кантовият нормативен модел на личността, нито този на Бентам, а моралният хамелеон, който бързо се адаптира към променящата се геополитическа конюнктура, да отрицае ускорено всичко преди това и да се възползва от новата ситуация на разграбване на националното богатство и уреждане с високи позиции в политическата йерархия. Мижитурката и ползвателят на възможностите на предходното общество, който моментално се налага към новата ситуация. При това на първо място тук водеща е

определена част от интелигенцията, особено в хуманитарните и социалните науки. Само за няколко години се появяват хора, които са били усърдни комсомолци, защитници на социализма, клеймящи колеги, че проявяват отклонения, трансформирали се след това в субекти, изобретяващи си биография на страдалци, репресирани, демократи, борци, които по схемата на Фройд, за да подтиснат и отстранят от своето съзнание предходното си битие го проецират навън, превръщат се в стигматизатори на определени групи и хора, с яростно отрицание на предходната система и тези, които свързват с нея. За мен парадигмални за появата агресивно на нови модели на поведение и нови образци, които ще станат основен фактор за разпада на предходната система и за моралния разпад на обществото са два типични случая на философи във философския институт, в който участници са научни работници. Те изразяват и задават в много отношения образците на това, което става с морала в условия на разпад при смяна на една обществена формация с друга.

Първият е случаят на излизане на преден план в публичното пространство на фигурите на **моралните хамелеони**. През 1988 г. бе закрит Институтът по философия към БАН и създаден Институт за философски науки. Съставът на закрития институт бе около 150 човека, а на новия бе даден щат от 100 човека. Специален Учредителен научен съвет подбра новите 100 човека, а останалите бяха назначени в други институти или университети. Трима от по-старите и догматично настроени професори не влязоха в новия институт, а бяха назначени на други места, дори с по-високо заплащане. Тогава те започнаха да пишат писма до Тодор Живков, че

не са били приети в новия институт защото са били „верни привърженици на априлската линия“, за разлика от тези, които са влезли в института. Мина обаче около година, Тодор Живков бе свален, на негово място дойде председателят (президент) Петър Младенов. Тогава тримата почнаха да пишат писма до него как са били пострадали като „критици на живковизма“ и да искат да бъде разтурен институтът и взети отново на работа. Мина обаче още една година и президент стана лидерът на опозицията Жельо Желев. Тогава те почнаха да пишат писма до него как са били „репресирани от комунистическия режим“ заради „демократичните си възгледи“. Така тези трима човека претърпяха само за две години трансформацията от „верни защитници на априлската линия“ през „борци срещу живковизма“ до „репресирани демократи“. Те бяха образец на морални хамелеони и модел на поведението на хиляди хора в условия на разпад на съществуващата до тогава система.

Вторият типаж, който се появи бе на **фройдистки психоаналитичния тип на стигматизатора, създаващ образи на злото**, който забравя за своето поведение преди това, за това кой е бил, подтиска го в подсъзнанието си и стигматизира някой друг, проектирайки в него по известния механизъм на фройдистката психоанализа това, което самият той е. Типичен пример в това отношение през 90-те години във философския институт стана старши научен сътрудник, който написа открито писмо до Научния съвет на института с искане за отстраняване на завеждащия неговата секция за това, че е бил член на редколегията на списание „Ново време“ и е компрометиран като „комунист“. За неговото място той самопредложи себе си като морално чист и неомърсен човек да стане завеждащ

секция. Този „морално чист“ и „неомърсен човек“ обаче беше „забравил“, че до 1989 г. той от своя страна е бил член на редколегията на пропагандния орган на ЦК на БКП „Политическа просвета“ и за заслуги в този орган бе получил жилище, в което живееше и в момента. Това обаче бе подтиснато в неговото съзнание, а проекцията на репресираното му Аз бе наложена върху неговия колега, чието отстраняване искаше с открито писмо. Този морално психоаналитичен тип се превърна също в един от водещите в процеса на промяна на нашето общество, характеризиращ се с крайна агресия и стигматизация на хора и цели групи от хора. Така моделът на морала в ситуацията на преход към неолиберален капитализъм, разграбващ и унищожаваш построеното при социализма стана психоаналитичния тип нагаждач към ситуацията, който проецира подтиснатото си минало навън, създавайки масова хейтърска ситуация. Ако философи, които трябва по дефиниция да са интелектуално и морално извън ежедневието и да задават големите посоки на историята, претърпяват такива морални трансформации, то много по-обясними са те при останалата част от българското общество. В него масово се наложиха моралнопсихологическите типове на моралния хамелеон, моралния хейтър, а след това на клиенталистът, компрадорът, лузърът, носталгикът, като доминиращи и активни морално-психологически типове и ударни участници в процесите на преход към капитализъм.

Извърши се преход от медиите и културата на социализма, които официално имаха за задача популяризиране на положителния пример, възпитателната страна, изграждане на многостранно развита личност към маркетизираните и комодифицирани медии на

неолибералния капитализъм, чиято цел е печалбата. Затова и не възпитанието, а скандалът, въздействието върху емоции като страх, ужас, отвращение, първични инстинкти, сензации станаха основен фактор в поведението. Протече процес на деинтелектуализация на публичното пространство, от което изчезна или се маргинализира образът на големия учен, а на преден план излязоха старлетките, фолк звездите, астроложките, хейтърстващите политици, мутрите, парвенютата. Заедно с това се разгърна процес на разрушаване и трансформация на структурите на идентичността, свързани с историята, които са базисна характеристика на нормативното пространство, в което функционира нормативната етика.

Процесите на преход към неолиберален капитализъм доведоха до три базисни следствия, които маргинализираха академичния етик. Първото от тях бе, че пазарът се превърна в базисен регулатор на човешкото поведение, а от тук и моралните стимули и етиците загубиха предходното значение. Второто следствие е, че имаме маргинализация на науката изобщо, на нейното място и роля в обществото – академичната наука получава 4-5 пъти по-малко като дял от БВП днес отколкото през 1988 г., броят на учените е намалял значително, а заплащането им, което през 1988 г. е най-високо за отрасъл „Наука и образование“, днес е около средното или под средното за страната. Третото следствие, маргинализиращо етика е свързано със създаването на алтернативни на академичната наука идеологически и ценностни апарати, чиято цел е да наложат съответни неолиберални ценности – това са различни НПО-та и медии, в които почти няма участие на български етици, макар да има участници от представители на академичната наука.

В тази ситуация българските етици се опитаха да се запазят като общност, която колективно се събира и дискутира големите проблеми в обществото. Така през 2004 г. инициирах пред секция „Етика“ идеята за ежегодни конференции по етика, които да формулират нововъзникващите проблеми в една или друга социална сфера, съвместно със заинтересовани от това институции и да се опитат да осмислят ставащото. Сега се реализира вече 14-тата такава национална конференция.

Третият етап, през който мина българското общество, а с него и философите, и етиците у нас започна през последното десетилетие в резултат на рязкото увеличаване на всички противоречия, кризата и разпадните процеси, които вървят в глобализирания неолиберален американизиран капитализъм, в чийто свят влязохме след 1989 г. Започна след 2008 г. с глобалната криза тогава, дала началото на Четвърта индустриална революция, мултиполяризация, разпад на предходната идеология и практики на глобализиран пазар и универсалистки евроатлантически, европейски и пр. ценности. Както в глобален план, така и в български национален план кризата на неолибералния капитализъм и разпадните процеси в българското общество доведоха до защитни консервативни и националистически реакции, в които висша ценност са нацията и националните интереси, традициите, устоите, корените. Затова и неочаквано като че ли за много хора либералната ценностно Истанбулска конвенция породила масова негативна реакция в българското общество, либерал стана мръсна дума, а Джордж Сорос като символ и спонсор на тази неолиберална ценностна система се

превърна в една от най-ненавижданите фигури в света. Изследванията в Източна Европа показват, че по-голямата част от младото поколение днес не смята либералната демокрация за висша ценност, а идеалът за най-доброто общество се търси от нарастващо количество хора не в бъдещето, а в миналото.

Вървят процеси на преход от неолиберална към консервативна и националистическа етика. Така както сакралното пространство на комунизма, задаващо нормативни образци на настоящето се разпада пред 1989-1990 г., сега имаме разпад на сакралното пространство на неолибералния американизиран капитализъм, в който светлото бъдеще, новият край на историята бяха либералната демокрация и неолибералния капитализъм. На тяхно място идва отново националната държава, националната идентичност, консервативното връщане към миналото в различни версии – от умерени до радикално-неофашистки. Българската етика е изправена така пред една нова социална ситуация. След като бяха принудени да извършат прехода от социалистическа към неолиберална хемемонна морално-етическа система сега етиците и философите у нас са изправени пред ситуацията на преход от либерална към консервативна и националистическа ценностна реалност.

Затова и в момента протича процес на движение от глобализирана и универсализирана неолиберална етика от американски тип към консервативна етика, в която национални, цивилизационни, традиционни, религиозни ценности играят съществена роля. В глобален план типични изразители на тази етика са Китай на Си Цзинпин, Русия на Путин, Унгария на Орбан, Турция на Ердоган, в тази посока тласка САЩ Доналд Тръмп. Това е посоката, в която

върви и ЕС с постепенната маргинализация и разпад на доминиращите досега неолиберални леви и десни системни партии, а на тяхно място идват сили, които се опитват да стабилизират изпълнените с противоречия и полязирани общества, използвайки за това не универсални либерални и неолиберални, а традиционни национални, цивилизационни ценности, консервативни лозунги, които обаче на много места в резултат на разпадните процеси имат и фашизоидни и расови измерения. Сума ти хора, които някога са се тупали по гърдите като „комунисти“, а после повече от две десетилетия се кълнях, че са „демократи“, днес обявяват че са „консерватори“. „Панта рей“, както казваше Хераклит.

В тази ситуация етиците са изправени пред три алтернативи, които са стояли пред тях и във всички преходни периоди. Първата е да се нагодят към ситуацията и да станат легитиматори на новата нормативна етика. Втората е да си наведат главите и да се зароят в периферни ненормативни проблеми или в професионална и приложна етика, превейки се, че опасните за работното им място макропроблеми на трансформация на ценностите и поведението не съществуват. Третата е да следват традицията от времето на Сократ и Платон до Маркс, Чомски и Жижек да анализират големите реалности на своето време, независимо дали това се харесва на някого или не. В първите два случая са изправени пред ситуацията да станат жертви на хегеловата ирония на историята, както стана с немалка част от интелигенцията в социалните и хуманитарните науки, включително и редица философи у нас през последните десетилетия. Рискуват да възпроизведат поведението на морален хамелеон или на

психоаналитичен стигматизатор, проециращ фройдистки в околните предходното си възприемано днес като срамно битие. В третия случай рискуват да пият от чашата с отрова на Сократ, да се опитват да се спасяват с бягство като Аристотел или да се самоубият като Сенека.

Българската етика е изправена пред една нова реалност и от етиците зависи дали ще се нагодят както правеха досега хиляди хора към ситуацията или ще я погледнат като учени, от страни, от дистанция, знаейки и помнейки за хегеловата ирония на историята.

ЛИТЕРАТУРА

д-р Местр, Жозеф. 1996. *Размишления за Франция*, С., Кама.